

Een enveloppe met inhoud

Het Nationaal Steunfonds in en rond Leiden

Alphons Siebelt

Het Nationaal Steunfonds wordt doorgaans omschreven als de "bankier van het verzet". Deze omschrijving geldt vooral voor de laatste fase van de bezetting, toen met grote bedragen tal van illegale activiteiten werden gefinancierd. Oorspronkelijk is het fonds echter opgezet om individuele gevallen te ondersteunen. Over deze vorm van persoonlijke hulp is nauwelijks iets geschreven. In deze studie wordt getracht een beeld te geven van de activiteiten van het NSF in Leiden en directe omgeving vanaf januari 1943 tot net na de bevrijding.

Ontstaan van het NSF

Het NSF is in Noord- en Zuid-Holland opgebouwd door Walraven van Hall, zoon van een Amsterdamse bankier¹. Na een aantal jaren als stuurman te hebben gevaren werkte hij geruime tijd in Zutphen bij een vestiging van zijn vaders effectenbank. In maart 1940 vestigde hij zich als effectenmakelaar in Zaandam. De combinatie van ervaring in de scheepvaart en het bankwezen kwam hem uitstekend van pas toen hij werd gevraagd mee te werken aan de "Zeemanspot", opgezet en geleid door een kapitein van de Holland-Amerika Lijn. Men bood financiële en sociale hulp aan gezinnen van zeevarenden, die na de capitulatie niet waren teruggekeerd. De Duitsers verboden in 1941 de verdere uitbetaling van gages aan deze zeelieden, zodat hun gezinnen in acute financiële nood kwamen. Het ging daarbij niet alleen om de "grote vaart", maar ook om de visserij en kustvaart.

Daarnaast kwamen er steeds meer gezinnen in de problemen omdat de kostwinner vanwege de Duitse repressie was ontslagen, ondergedoken, gearresteerd of gefusilleerd. Omdat de leiding van de "Zeemanspot" zich wilde blijven beperken tot steun aan zeelieden, nam Walraven van Hall het initiatief geld in te zamelen voor ondersteuning van alle andere gevallen. Hij ging onvermoeibaar aan de slag om via een steeds uitdijend netwerk giften in te zamelen en geld te lenen. Er werd contact gezocht met betrouwbare mensen die op plaatselijk niveau konden werken. De benaming (Nationaal) Steunfonds is pas na enige tijd in zwang gekomen maar voor het gemak wordt de naam meestal vanaf het begin gebruikt.

De groep "Van Berkel"

Op een of andere manier moet Van Hall op de hoogte zijn geraakt van het bestaan van de groep "Van Berkel". Het *Leids Jaarboekje* van 1946 meldt slechts dat deze groep in september 1941 werd opgericht en dat het werkterrein de provincies Utrecht en Noord- en Zuid-Holland omvatte². "Van Berkel" was de schuilnaam van de uit Den Haag afkomstige R.J.H. Keij. Zijn familie bezat een Rotterdamse machinefabriek, maar hijzelf was werkzaam als adjunct-inspecteur van het Centraal Distributiekantoor te Den Haag. In een summier verslag over het werk van het NSF in dit deel van Zuid-Holland, dat zeer waarschijnlijk door Keij is opgesteld, wordt de Rotterdammer Frits Ruys als één van de eerste medewerkers vermeld³. Ruys was afkomstig uit de Haagse tak van de Rotterdamse redersfamilie Ruys (Rotterdamse Lloyd) en studeerde economie in Rotterdam⁴. Het is bekend, dat Ruys al vrij vroeg en lang een eigen verzorgingsgroep heeft gehad voor zeemanskinderen. Of "Van Berkel" en Frits Ruys ook betrokken zijn geweest bij de "Zeemanspot" is nooit duidelijk geworden, al lijkt het wel zeer waarschijnlijk.

De groep "Van Berkel" zorgde aanvankelijk voor de families van gefusilleerden en politieke gevangenen. Daarmee werden in het algemeen de mensen bedoeld die door de politiek (toedoen) van de bezetter in de problemen waren geraakt. Politieke gevangenen waren er in 1941 al in ruime mate. Men bezocht eenvoudigweg de familie aan huis en bood aan te helpen met geld of distributiebonnen. Keij legde daarvoor contacten met de plaatselijke ambtenaren van de

distributiekantoren⁵. Al snel werd ook hulp verleend aan ondergedoken joden. Zo ontstond automatisch de behoefte aan valse papieren.

Geld werd bijeengebracht door de verkoop van foto's van het koninklijk huis en door bij vrienden en familie aan te kloppen. Soms konden gezinnen een bijdrage krijgen van het "Fonds voor Bijzondere Nooden" (een sociaal fonds dat al sinds 1936 bestond), totdat dit op last van de bezetter werd opgeheven⁶. Hierdoor kwam men in ernstige financiële problemen. Op dat moment bracht jhr. J.J.F. Sandberg, een hoge ambtenaar van het Departement van Sociale Zaken, hen in contact met "Van Tuyt" (schuilnaam van Van Hall).

Het begin van het NSF in Leiden

De groep van Keij ontmoette Van Hall voor het eerst op het Leidse stadhuis "in de nabijheid van de NSB-burgemeester". Aanwezig waren behalve Van Hall en Keij ook nog Sandberg en de penningmeester van Keij's groep, de gemeenteambtenaar Gerard Everstijn. Everstijn werkte bij de gemeenteontvanger en was o.m. verantwoordelijk voor het jaarlijks opstellen van de gemeentebegroting⁷. Hoe Keij en Everstijn met elkaar in contact zijn gekomen is onbekend gebleven. Wanneer die eerste ontmoeting heeft plaatsgevonden is niet geheel duidelijk: Keij spreekt zowel over oktober 1942 als over februari 1943, Everstijn zegt zelf februari 1943⁸. Het *Leids Jaarboekje* uit 1946 vermeldt januari 1943. Het gesprek op het stadhuis duurde "niet langer dan een half uur", want Van Hall kwam als geroepen (er was dringend geld nodig) en men was van zijn optreden ogenblikkelijk sterk onder de indruk⁹. Enigszins met tegenzin werd besloten dat men nog maar in een deel van Zuid-Holland (boven de spoorlijn Den Haag – Gouda – Woerden) zou blijven werken en dat men de gevallen buiten dit gebied (90% van het totaal) aan andere groepen zou overdragen. Er speelde namelijk ook een persoonlijk element mee en men wilde die band niet graag opgeven. Bij die eerste ontmoeting was er nog geen sprake van het Steunfonds; het was meer een verzameling groepjes met de persoon Van Hall als bezielend middelpunt.

De werkwijze bleef in de nieuwe situatie gehandhaafd. Kort gezegd kon worden gezorgd voor geld, distributiebescheiden en eventueel persoonsbewijzen. Keij werd hoofd van het district Zuid-Holland Noord en Everstijn hoofd van de afdeling Leiden met daarbij ook de zorg voor o.m. de Bollenstreek, Boskoop, Voorschoten en Oegstgeest. Tevens zou Everstijn fungeren als penningmeester voor het hele district. Het Leidse NSF (zoals we het maar zullen noemen) werd vanaf die tijd vanuit Amsterdam voorzien van de benodigde hoeveelheid contant geld. De zorg voor distributiebescheiden (bonnen e.d.) bleef vermoedelijk toevertrouwd aan Keij. In maart 1944 volgde Everstijn Keij op als districtshoofd. Keij zelf werd "provinciaal inspecteur" en ging zich toeleggen op de eigen organisatie en de contacten met andere organisaties¹⁰. Everstijn ging voortaan iedere maandag naar Amsterdam voor overleg met Van Hall. Het district Zuid-Holland Noord is later uitgegroeid tot een wijdvertakte organisatie. Er kwamen uiteindelijk drie onderdistricten, met in 16 plaatsen een plaatselijk hoofd¹¹. Keij is altijd een voorzichtig man gebleven. Gedurende de gehele bezettingstijd (en ook daarna) heeft niemand geweten bij welke illegale activiteiten hij allemaal betrokken was. Men mag aannemen, dat hij overal goede connecties heeft gekregen tot op het hoogste niveau. Zowel bij Nederlandse als Duitse instanties.

Werkwijze van het Leidse NSF

Wanneer men was aangesloten bij het NSF moest men ook de door Van Hall geïntroduceerde systematische werkwijze gebruiken. In iedere plaats kwam een afdeling voor onderzoek en een afdeling voor uitbetaling. Contact tussen beide afdelingen moest uit veiligheidsoverwegingen zoveel mogelijk worden vermeden. De Leidse organisatie kende uiteindelijk vier afdelingen:

- afdeling onderzoek
onderzoek naar personen die voor ondersteuning in aanmerking konden komen
- afdeling uitbetaling
de daadwerkelijke financiële ondersteuning
- afdeling falsificatie (maart 1943)

- “Vakgroep J”, hulp aan ondergedoken joden (1944)

Overigens heeft het NSF ook ontslagen medewerkers van de Leidse universiteit ondersteund, maar dat is via een apart kanaal verlopen. Om de ontslagen joodse docenten, die in financiële moeilijkheden waren gekomen, te helpen, zamelde de ontslagen oud-burgemeester Van de Sande Bakhuyzen geld in, samen met de Warmondse bankier E.E. Menten. Volgens een latere medewerker nam het NSF deze taak vanaf 1 januari 1943 over¹². Zoals we hebben gezien bestond het NSF toen nog niet onder die naam, zodat het waarschijnlijk een directe relatie met Van Hall betreft. Het latere NSF kende nog meer van dergelijke vakgroepen.

Onderzoek en uitbetaling

Van Hall had, om na de bevrijding financiële verantwoording af te kunnen leggen, een slimme en redelijk veilige werkmethode bedacht. Ieder geval, dat de lokale vertegenwoordiger van het NSF ter ore kwam, werd onderzocht of het voor ondersteuning in aanmerking kwam. Uit onderzoek moest blijken dat de positie, waarin de kostwinner in was komen te verkeren een rechtstreeks gevolg was van zijn vaderlandslievende houding¹³. Wanneer een geval door een onderzoeker werd geaccepteerd werd een formulier ingevuld, het “Schadeformulier Ongevallenverzekering”, waarop summier de reden voor acceptatie was vermeld. Met deze naamgeving hoopte men de werkelijke bedoelingen te camoufleren en vergaand onderzoek te voorkomen voor het geval het in verkeerde handen zou vallen. Voor het bepalen van de hoogte van de ondersteuning kregen de districten een redelijke vrijheid, maar er golden wel richtlijnen. Het formulier werd naar Amsterdam gezonden, alwaar het in de administratie werd opgenomen. Ieder geval werd met een bepaalde code genoteerd in de lokale administratie.

De uitbetaling geschiedde volgens een vastgestelde instructie¹⁴. De ontvangster tekende het enveloppe als kwitantie, dat daarna naar Amsterdam werd teruggezonden. Het kwitantiesysteem met daaraan gekoppeld het gebruik van de persoonlijke code heeft na de bevrijding de basis gevormd voor de uiteindelijke financiële verantwoording.

In de tweede helft van 1943 kwam de praktische organisatie in handen van Jan Bergsma, een collega van Everstijn¹⁵. Hij werkte eveneens op de afdeling financiën maar was ondergedoken, nadat hij zich als remplaçant voor een gehuwde collega had aangemeld voor verplicht werk in Duitsland. Naarmate het werk zich uitbreidde werden er meer onderzoekers/uitbetalers gezocht. Dat waren veelal jonge vrouwen, afkomstig uit verschillende lagen van de bevolking. Bij hun huisbezoek werden regelmatig óók bonkaarten bezorgd en incidenteel noodzakelijke levensbehoeften zoals babyspullen.

Aard en omvang van de financiële steun in 1943

Een deel van Everstijn’s financiële administratie is bewaard gebleven en die bevat heel wat interessante informatie. Zo is er uit augustus en september 1943 een overzicht van steunbetalingen, dat echter niet door Everstijn zelf is geschreven. Uit het totaal van de gegevens blijkt dat het lijstjes alle steungevallen uit Leiden e.o. betreft.

Categorie	Aug. 1943	sept. 1943	
a) nabestaanden van niet-veroordeelde gefusilleerden	5	5	
b) gezinnen van gijzelaars		ontbreekt	
c) gezinnen van niet-veroordeelde gevangenen	11	10	
d) nabestaanden van veroordeelde gefusilleerden		7	6
e) gezinnen van veroordeelde gevangenen		5	5
f) ambtenaren, ontslagen wegens vaderlandse houding	1	1	
g) gezinnen van ondergedoken militairen		6	6
h) gezinnen van andere onderduikers		ontbreekt	
i) joden		ontbreekt	

Het NSF hanteerde deze strakke indeling in categorieën, welke ook voor de codering werd gebruikt. "C3" was dus het derde geval in categorie C. De totaal uitbetaalde steun bedroeg in deze maanden ruim f. 2000,=.

Een onderscheid werd gemaakt tussen veroordeelde en niet veroordeelde gefusilleerden en gevangenen. Uiteraard kon men bij de veroordeelden duidelijk uit de processen opmaken of het om vaderlandslievende activiteiten ging en niet om gewone misdrijven. Wanneer er geen proces was geweest moest de aard van de activiteiten, die tot arrestatie hadden geleid, worden onderzocht. Bij ambtenaren moest worden vastgesteld dat het geen ontslag wegens gewone fraude of incompetentie of iets dergelijks betrof, maar wegens houding of activiteiten tegen de bezetter.

Nadat in 1942 reeds het beroepsleger wederom in krijgsgevangenschap was afgevoerd werden in april 1943 alle militairen, die in mei 1940 hadden gediend, door de bevelhebber van de Wehrmacht, generaal Christiansen, opgeroepen zich te melden om opnieuw in krijgsgevangenschap te worden afgevoerd. Deze maatregel leidde tot de april-mei-stakingen. Categorie G betreft de militairen, die geen gehoor hadden gegeven aan dit bevel. In het bovenstaande lijstje is niet zozeer het ontbreken van categorie B opmerkelijk als wel het geheel ontbreken van de categorieën H en J.

Hulp aan overige onderduikers vanaf het najaar van 1943

De categorie H *overige onderduikers* heeft betrekking op de gezinnen van degenen, die onderdoken om aan de arbeidsinzet te ontkomen en vanaf september 1944 op hen, die onderdoken voor de razzia's. Deze groep onderduikers kreeg pas tegen het einde van 1943 enige omvang toen de effecten van de verscherpte arbeidsinzet doordrongen tot een brede laag van de bevolking. Ze werden opgevangen door verschillende groepjes en organisaties, waarvan de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) de bekendste en de grootste is geweest. In Leiden waren er daarnaast nog enkele zelfstandige groepen actief. Eind '43 werd in het landelijk topperleg tussen de LO en het NSF afgesproken, dat de LO zou gaan zorgen voor de onderduikers en het NSF voor de achtergebleven gezinnen¹⁶. Zo ontstond plaatselijk een samenwerkingsverband.

"Vakgroep J"

Bij de categorieën A t/m H ging het om nabestaanden en/of gezinnen die zelf van de Duitsers niet direct iets te vrezen hadden. Bij joden lag dat heel anders. Deze mensen werden – in tegenstelling tot de andere gevallen – actief door de Duitsers en hun Nederlandse trawanten gezocht en het verlenen van onderdak en steun aan hen was buitengewoon gevaarlijk. Uit veiligheidsoverwegingen wilde men daarom zo min mogelijk op papier vastleggen. Een ingevuld schadeformulier betekende een veel te groot risico. Om deze problematiek te omzeilen werd na enige tijd een aparte groep opgericht, de "Vakgroep J"¹⁷. De "Vakgroep J" als zodanig is pas in de tweede helft van 1943 tot stand gekomen en had een eigen bestuur en een eigen kasstroom. De steun aan joden was om veiligheidsredenen volledig gescheiden van de overige activiteiten.

De "vakgroep J" stond in Leiden volgens verschillende bronnen in 1944 onder leiding van "Schiller". Dat was de schuilnaam van zeker twee mannen, een onderwijzer en een winkelier. De eerste werd zo genoemd omdat hij altijd "Schiller"-hemden droeg ("met het boordje los"). In de financiële administratie komt de codering I regelmatig voor. Om de een of andere reden werden deze mensen dus toch niet via de "vakgroep J" ondersteund. In tegenstelling tot de andere categorieën werd ook steun aan individuen of hele gezinnen verleend. De uitbetaalde bedragen waren doorgaans hoger, omdat de kosten ook hoger waren. Over de vroegste periode van deze vakgroep zijn geen gegevens voorhanden. Wel is er een naoorlogs overzicht bewaard gebleven voor de periode vanaf september 1944¹⁸. De bedragen zijn dus apart verantwoord via het district. Vermoedelijk heeft dit te maken met het feit, dat de kwitanties en afrekeningen (ook die van de spoor- en tramwegstakers) in deze periode i.v.m. de spoorwegstaking niet meer naar Amsterdam werden gebracht.

Afdeling Leiden

f. 28.040,=

Afdeling Bollenstreek	f. 24.040,08
Afdeling Gouda	f. 16.030,75
Afdeling Oegstgeest	f. 16.090,-

De afdeling "Bollenstreek" omvatte Hillegom, Lisse, Sassenheim, Voorhout, Warmond, Valkenburg, Rijnsburg, Katwijk, Noordwijk en Noordwijkerhout. Hier waren relatief veel joden ondergedoken, waarbij met name de LO een grote rol heeft gespeeld. De NSF-afdeling stond vanaf de oprichting in 1943 onder leiding van Jaap Versèlewel de Witt Hamer, zoon van de geneesheer-directeur van de Bavo-kliniek. Versèlewel onderhield ook contacten met de illegaliteit in de Haarlemmermeer¹⁹.

In Oegstgeest heeft Leny Visser een bedrag van f. 16.090,= ontvangen voor haar hulp aan ondergedoken joden. Na de bevrijding heeft zij f. 1700,= die over was aan Everstijn terugbetaald. Uit een eindafrekening van eind november 1945 blijkt dat zij niet alleen rechtstreeks geld van het NSF kreeg, maar ook via "Schiller"²⁰.

In Oegstgeest had ook Reinier van Kampenhout contact met het NSF. Na zijn arrestatie op 19 januari 1945 (tegelijkertijd met Theo en Jeanne Talboo e.a.) wilde de ondergedoken joodse Lies Bos zijn taak overnemen, maar zij moest eerst alle adressen zelf opsporen²¹. Na enkele weken nam "Schiller" contact met haar op en daarna kreeg zij van hem op basis van een door haar telkens weer opgestelde lijst maandelijks f. 5000,=. De maandelijkse lijst werd ieder keer na controle door "Schiller" vernietigd²². Uit de afrekeningen van Everstijn blijkt verder nog, dat er ook een bijdrage werd betaald voor joodse kinderen in Rijnsburg.

Steunverlening door het NSF augustus 1942 – september 1944

De door Everstijn gemaakte algemene financiële overzichten zijn niet per periode, maar per *pakket*. Everstijn verwerkte alle kwitanties van het hele district tot een totaaloverzicht en stuurde dit geheel naar Amsterdam. Een pakket bevatte kwitanties over verschillende maanden. Over de periode vóór september 1944 zijn vrij weinig gegevens bewaard gebleven. Uit een specificatie kan alleen worden opgemaakt, dat de uitbetaalde bedragen na september 1944 fors zijn gestegen²³. In totaal is van augustus 1942²⁴ tot september 1944 f. 231.500,= uitgekeerd voor het hele district, zonder de 'vakgroep J'. Uit een andere afrekening is op te maken welke bedragen er voor de stad Leiden vanaf augustus 1944 maandelijks zijn uitbetaald²⁵:

1944	augustus	f. 6.836,=
	september	f. 14.223,=
	oktober	f. 36.202,50
	november	f. 44.144,10
	december	f. 53.664,04
1945	Januari	f. 55.072,67
	Februari	f. 64.176,63
	Maart	f. 63.969,11
	April	f. 40.806,76
	Mei t/m juli	f. 80.320,37
	Aug. en september	f. 5.454,78

We hebben hiervóór gezien, dat de steunverlening in augustus 1943 voor ongeveer 33 gevallen een bedrag van f. 2000 nauwelijks te boven ging. Wanneer we er van uitgaan, dat de situatie in augustus niet wezenlijk was veranderd zou dat betekenen dat het NSF in de zomer van 1944 misschien al meer dan 100 gevallen in Leiden ondersteunde. We weten echter niet wat het aandeel van de onderduikers (categorie H) is geweest. Uit de stijging van de uitbetalingen valt goed af te lezen, dat het aantal steungevallen vanaf september 1944 drastisch opliep. Op de betekenis van deze cijfers komen we hieronder terug.

Men zou misschien een groter aantal steungevallen in het voorjaar van 1944 hebben kunnen verwachten. Er zijn echter enkele factoren die mede kunnen verklaren waarom het NSF medio 1944 toch relatief weinig gezinnen van onderduikers hoefde te ondersteunen. De arbeidsinzet was vanaf het begin mei 1943 vooral gericht op jonge mannen van de geboortejaren 1922, 1923 en 1924. Hier zaten naar men mag aannemen vrij weinig kostwinners bij. Daarnaast waren er verschillende mogelijkheden om met vervalste papieren of met hulp van GAB-ambtenaren buiten schot te blijven²⁶.

Falsificaties

Vanaf maart 1943 had het NSF een apart bureau voor het vervaardigen van valse papieren²⁷. Dit bureau, de 'Arbeidscentrale' geheten was gevestigd in de Leidse Schouwburg. De Arbeidscentrale ontwikkelde zich tot een ondergronds arbeidsbureau, waar alle benodigde papieren werden bewerkt om mannen uit de arbeidsinzet te houden. Ook werden via de AC de formulieren, waarmee werklozen zich op het GAB moesten melden, afgestempeld zodat men ongehinderd steun kon ontvangen en distributiebescheiden in ontvangst nemen. Na september 1944 werden tal van andere papieren vervalst.

Na Dolle Dinsdag

Dolle Dinsdag, 5 september 1944, gevolgd door de aanval bij Arnhem én de spoorwegstaking veroorzaakte een radicale verandering in het Duitse bestuur. De noodtoestand was uitgeroepen en het gezag werd voortaan uitgeoefend door de Wehrmacht. Het was afgelopen met de georganiseerde arbeidsinzet. De bevolking werd geconfronteerd met grote razzia's. Reeds op woensdag 20 september was er een razzia in de wijk De Kooi en op de 26ste verscheen er een oproep voor graafwerkzaamheden voor de Wehrmacht²⁸. In januari 1945 werden er in Leiden nog verschillende razzia's gehouden.

Vele mensen probeerden de razzia's te ontlopen en doken onder. Dat zien we weerspiegeld in de hierboven reeds genoemde stijging van de uitgaven van het NSF in de stad Leiden, zonder de "vakgroep J" en zonder de spoor- en tramwegstakers. Voor het hele district valt deze stijging eveneens te constateren. Van september 1944 tot en met begin mei 1945 werd in totaal bijna f. 680.000,- uitgegeven, dus drie keer zoveel als in de hele periode vóór september 1944. Hierbij moet steeds worden bedacht, dat het om *gezinnen* van onderduikers ging.

De onderstaande tabel betreft de betalingen in de maanden oktober en december 1944.

Wanneer een de ondersteuning aan bepaalde personen niet meer nodig was werden de betalingen uiteraard stopgezet. Het nummer werd niet opnieuw gebruikt, dit zou immers gemakkelijk kunnen leiden tot administratieve verwarring. De eerste en tweede kolom bevat het aantal daadwerkelijk ondersteunde gevallen, in oktober 1944 betaald door minstens drie uitbetalers. De derde en vierde kolom bevat het hoogste codenummer in die maand²⁹.

Categorie	aantal		hoogste nummer		
	Okt	dec	okt	dec	
a) nabestaanden van niet-veroordeelde gefusilleerden	-	2	-	2	
b) gezinnen van gijzelaars	-	-	-	-	
c) gezinnen van niet-veroordeelde gevangenen	3	17	20	22	
d) nabestaanden van veroordeelde gefusilleerden		2	3	9	6
e) gezinnen van veroordeelde gevangenen		2	21	9	24
f) ambtenaren, ontslagen wegens vaderlandse houding	2	25	9	25	
g) gezinnen van ondergedoken militairen		22	20	40	26
h) gezinnen van andere onderduikers	293	470	353	?	
i) joden	13	?	20	?	

De betalingen in oktober hebben deels betrekking op de maanden ervoor. Voor deze 341 gevallen werden 451 betalingen genoteerd en een bedrag van f. 36.202,50 uitbetaald. De betaling was iets meer dan f. 80 gemiddeld, maar er zijn relatief veel kleinere bedragen van f. 20 en f. 40 opgenomen. Dat doet vermoeden dat de standaarduitkering f. 80 bedroeg met een toeslag van f. 10 voor kinderen. December is niet compleet voor de categorieën H en J. Het aantal onderduikers werd daarom berekend. Voor december komen we op een totaal van bijna 560 gevallen. Het aantal ondergedoken militairen is licht gedaald. Wellicht dat zij een functie bij de Binnenlandse Strijdkrachten hadden aanvaard. Wanneer we even vasthouden aan een gemiddeld steunbedrag van f. 80 – f. 100 per gezin, dan komen we voor Leiden voor de maand maart 1945 uit op een aantal van 640 - 800 gezinnen, die steun ontvingen. Mocht de steun lager zijn geweest, dan waren het er nog veel meer. In april 1945 was er een opvallende daling, maar dat wordt door de maand mei ruimschoots gecompenseerd. De gevolgen van de repressie zijn duidelijk waarneembaar.

De spoorwegstaking

Op 17 september 1944, de eerste dag van operatie Market Garden, gaf de regering in Londen de opdracht tot de spoorwegstaking³⁰. Van de zijde van de spoorwegen was al eerder bedongen dat de stakende en ondergedoken spoorwegmensen in het geval van een invasie hun salaris zouden krijgen³¹. De NS had maatregelen genomen door het aanleggen van een aparte kas op de stations, het "invasiegeld". De slag bij Arnhem mislukte, maar de spoorwegstaking moest doorgaan. Uiteindelijk werd er na heel wat gesteggel in oktober een akkoord gesloten dat het NSF (en niet de spoorwegen) voor de uitbetaling van de salarissen op voorschotbasis zou zorgen. Op landelijk niveau werd beslist, dat het NSF zorg zou dragen voor de gezinnen van de onderduikers, terwijl de LO voor de onderduikers zelf zou zorgen. De uitbetaling zou gaan lopen via plaatselijke comité's met daarin een vertegenwoordiger van de LO, het NSF en de NS. Terwijl men nog over een akkoord aan het onderhandelen was, werden reeds door het NSF op veel plaatsen de lonen uitbetaald.

Direct na het uitroepen van de staking kregen de districtshoofden en de plaatselijke hoofden van het NSF de opdracht de helpende hand te bieden. In Leiden heeft het comité de uitbetaling vast in handen genomen en gehouden. In één klap kwamen er in het district Leiden honderden onderduikers bij. In totaal zou Everstijn na de bevrijding bijna anderhalf miljoen gulden verantwoorden, waarvan f. 483.524,75 voor Leiden en Voorschoten. Dit geld kwam niet meer uit Amsterdam, maar uit Den Haag³².

De Blauwe tram staakt ook

Een kleine week later, op 23 sept. 1944, ging de Noord- Zuid-Hollandse Tramwegmaatschappij (NZH) in staking. De Leidse tram volgde op 30 oktober³³. De gele tram van de Haagsche TramwegMaatschappij van Den Haag reed nog tot 17 november³⁴. De in het begin aangehaalde notitie, toegeschreven aan R. Keij, bevat omtrent de tramstaking een buitengewoon interessante opmerking: "*Bij ons begon het met de spoorwegstaking, nauwelijks hadden wij dat voor elkaar, of iemand kwam met de z.g. opdracht uit Engeland en wist hierdoor te bereiken, dat het personeel van de Noord-Zuid-Hollandsche Tramwegmy. in staking ging. Het personeel volkomen te goeder trouw vroeg de hun beloofde salarisuitkeering. De organisator had daar niet op gerekend. Deze stunt kostte het N.S.F. f. 90000.- per maand*".

In 1982 vertelde de Leidse verzetsman Lex Bernard, leider van de groep "Lex", in een interview hoe hij werd benaderd door H. Larrewijn (een employee van de NZH) met de vraag of de tram niet óók moest staken. De tram vervoerde namelijk de arbeiders, die aan de kustverdediging werkten³⁵. Door het tramverkeer stil te leggen, kon er ook energie vrijkomen voor de ziekenhuizen. Bernard consulteerde mr. W. Eysinga, lid van het Internationaal Hof te Den Haag, die hem "heeft geïntroduceerd in Londen"³⁶. Nadat hem duidelijk was geworden dat er een garantie voor de salarisbetaling zou zijn, vervaardigde hij een oproep tot staking, welke door Larrewijn werd verspreid. De onderdirecteur van de NZH, J.J. Jurrissen, kwam daarop woedend zijn beklag doen op Bernard's onderduikadres³⁷.

Het jaarverslag van de NZH over 1944 (dat pas na de bevrijding werd gepubliceerd) schrijft hierover: *“Op 23 september 1944 meende het personeel op de standplaatsen Voorburg, Leiden en Rijnsburg het werk te moeten neerleggen ingevolge een vermeende opdracht van den Raad van Verzet. Bij een later plaats gehad hebbend onderhoud met de leiders der illegale beweging in Leiden is gebleken, dat deze staking door ongeorganiseerde illegalen is bevolen en door de werkelijke leiders dezer beweging in Nederland werd afgekeurd. Het stakende personeel werd gesteund door het Nationaal Steun Fonds. Voor den verleende steun heeft de Maatschappij zich later garant verklaard.”* Dit is duidelijk de visie van de directie, die kennelijk weinig ophad met 'ongeorganiseerde illegalen'³⁸.

We mogen concluderen, dat Bernard de tramstaking heeft uitgeroepen zonder overleg met andere Leidse illegale groepen, waarvan hij ongetwijfeld de vertegenwoordigers had kunnen benaderen, als hij ze niet al persoonlijk kende. De salariëring was klaarblijkelijk niet geregeld. Dat roept toch wel de vraag op wat die mededeling uit 'Londen' precies heeft ingehouden. Het ging immers in eerste instantie alleen om de *spoorwegstaking* in verband met de gevechten in Arnhem. In die eerste week van de staking was het trouwens nog helemaal niet duidelijk hoe lang de staking precies zou gaan duren. Er was geld voor een korte overbruggingsperiode. Dat het NSF de spoorwegmensen zou gaan betalen was niet onomstreden. De directie van de NS heeft dit trachten te voorkomen. Bovendien was het nog allerminst zeker, dat het NSF over voldoende middelen kon beschikken. Pas in oktober, toen duidelijk was geworden dat de staking zou worden voortgezet en nadat er een machtiging uit Londen was gekomen én er een listig vervalsingsspel was opgezet met schatkestpromessen, kwamen er grote bedragen los.

Wellicht vertrouwde (of gokte) Bernard erop dat het allemaal wel goed zou komen, maar waarom heeft hij deze weg bewandeld? Het is nu ook duidelijk waarom slechts een deel van het trampersoneel in staking is gegaan. In een dankbetuiging van na de bevrijding, gericht aan het NSF, staan 275 handtekeningen van personeel van de NZH. Dat betekent dat ongeveer een kwart van het NZH-personeel aan de staking heeft meegedaan³⁹. Op 9 oktober kwam het reizigersvervoer geheel stil te liggen omdat er geen elektriciteit meer was.

De spoorwegstaking in Leiden en omgeving zou nader moeten worden onderzocht; hoe het bij de NZH is toegegaan blijkt uit enkele verhalen. Nel Hagoort werkte sinds januari 1944 op het kantoor van de NZH te Leiden, waar ook haar vader werkzaam was. Zij was in maart 1943 gearresteerd wegens het onderdak verlenen aan joden, naar Vught gebracht, maar in december 1943 weer vrijgekomen. Toen de staking werd uitgeroepen werd zij door Larrewijn gepolst of zij medewerking wilde verlenen. Van Lingsma⁴⁰ van het NSF kreeg zij geld, van haar vader een lijst met namen en adressen. In totaal heeft zij ong. f. 36.000 rond gebracht, niet alleen voor de NZH maar ook voor de NS. Na korte tijd ging zij ander werk doen voor het NSF. Met een stempel en formulieren van het GAB ging zij rond in Leiden en omgeving om mannen te voorzien van een gestempeld formulier zodat zij 'steun' konden blijven krijgen. Grietje van Leeuwen werd in september 1944 door het NSF benaderd. Haar vader werkte als hoofdboekhouder bij de gemeentewerken en was de chef van NSF-man Jan Bergsma geweest. Zij kon geld en een lijst met namen halen bij een zekere "Zwart", een man van middelbare leeftijd. Dat geld werd via haar vader gewisseld in kleine coupures en thuis verdeeld over envelopjes⁴¹.

Verder werden de mensen van de AC in de schouwburg ingeschakeld voor de uitbetaling van de salarissen van NS en het NZH-personeel. Wies Maat haalde geld bij J. Tesselaar aan de Turfmarkt en bracht het naar de schouwburg.⁴² Daar werd het in enveloppen gestopt en gereed gemaakt voor uitbetaling. Door acht of negen 'lopers' werden de enveloppen uiteindelijk bij de mensen thuisgebracht⁴³. De financiële administratie werd bijgehouden door Fien Schermer Voest, die speciaal daarvoor was aangetrokken. Siebelt was ook nog de contactman voor ondergedoken ambtenaren van het GAB. Enkelen van hen werden ingeschakeld bij het uitbetalen van spoor- en tramwegpersoneel⁴⁴. Spoorwegmensen zijn ook met NSF-geld uitbetaald door medewerkers van de LO⁴⁵.

De ontvangers tekenden het enveloppe als kwitantie, dat weer werd meegenomen. Tot aan de spoorwegstaking werden de gewone NSF-kwitanties naar Amsterdam gestuurd, maar omdat de verbinding weg was gevallen werden ze bij Schermer Voest ondergebracht. Na de bevrijding zijn de salarissen nog tot begin juni 1945 doorbetaald. Voor de "Blauwe tram" heeft Everstijn in totaal een bedrag van f. 363.478,64 verantwoord. Uiteindelijk is het voorgeschoten salaris op basis van de kwitanties verrekend met de NZH. Wanneer men het loon van de stakers uitrekent (275 mensen gedurende 8,5 maanden) komt men op f. 150. Dat is meer dan de 'gewone' NSF-gevallen kregen, maar het betrof hier dan ook een door de directie gegarandeerd voorschot op het salaris. Het trampersoneel kende eenzelfde salarisniveau als het personeel van de NS. Een rekensommetje laat zien dat het om ongeveer 380 NS-mensen in Leiden en Voorschoten zou kunnen gaan.

Uit een toelichting bij de eindafrekening blijkt dat Everstijn niet erg te spreken was over de houding van de NZH bij de eindafrekening; hij vond de houding "zeer min" omdat de directie de juistheid van de ondersteuning van 3 werknemers betwistte (in één geval was de kwitantie door de looper verloren) en het aan hen uitbetaalde salaris van in totaal f. 1621,= niet wenste te vergoeden. Everstijn merkte een beetje bitter op: "*Dit is de dank der Mij. voor het vele werk door het N.S.F. verricht, met al het gevaar daaraan verbonden. ... Enfin, zij [de NZH] heeft er de rente van f. 363.478,64 gedurende 10 maanden mee verdiend*⁴⁶." Uit de dankbetuiging en uit de verklaring van de directie in het jaarverslag mag men wel afleiden dat de uitbetaling snel, effectief en correct werd georganiseerd.

Overigens is het opvallend, dat de onderdirecteur van de NZH precies wist bij wie hij moest zijn. Ook Larrewijn kon zowel contact maken met Bernard als met het NSF. Men vraagt zich af in hoeverre de Leidse illegaliteit nog 'ondergronds' was.

Ondanks de goede samenwerking tussen LO en NSF en ondanks het vlot lopen van de betalingen deden enkele leden van de LO mee aan de befaamde overval op een bank aan het Rapenburg op 1 februari 1945. "*Het NSF is daar heel boos over geweest. Het was in wezen ook niet nodig*", aldus LO-man C. Kromhout in een interview uit 1982⁴⁷. De ploeg was een gelegenheidscombinatie, waarin ook enkele prominente LO-ers participeerden. De leider zelf was niet bij een organisatie aangesloten. Volgens Lies Bos, die buiten stond te wachten, vertelde hij dat hij binnen o.a. had geroepen dat het geld nodig was voor de spoorwegstakers⁴⁸. Het geld is in ieder geval niet via het NSF bij spoorwegmensen terechtgekomen. Overigens had Lies Bos zowel contacten met de groep "Lex" (via welke organisatie zij een vals 'rondgezet' PB had gekregen), de leider van de genoemde KP (die weer contacten had met LO-mensen) en met "Schiller" van het NSF.

Precies voor dit soort acties was men bij het NSF zeer beducht. Ze waren niet nodig en verhoogden het risico voor alle organisaties. Bovendien vonden er steeds vaker wilde overvallen plaats (ook door gewone criminelen) waardoor de illegaliteit zich in haar naam voelde aangetast. Binnen de Top van het NSF werd met bezorgdheid gekeken naar de steeds driestere activiteiten van de 'nieuwe' en 'ongeorganiseerde' illegalen. Naar aanleiding van zo'n bespreking stuurde Siebelt medio januari '45 een briefje aan zijn medewerkers waarin hij hen nog eens wees op de juiste houding ten aanzien van de illegaliteit⁴⁹.

Steun aan verschillende organisaties: NSF wordt financier van het verzet

De gebeurtenissen in september betekenden voor het NSF een acute verzwaring van zijn taak. In enkele weken moest men honderden gezinnen extra gaan betalen. Door ontwikkelingen op landelijk niveau ging het NSF steeds meer activiteiten en organisaties van financiële middelen voorzien. De benaming "bankier van het verzet" is dan ook vooral op deze periode van toepassing. Uit de afrekening over de periode van 1 september 1944 tot 1 oktober 1945 blijkt dat het NSF steun heeft verleend aan verschillende organisaties. Het gaat hierbij in sommige gevallen om een lening/voorschot. We zullen ze hier noemen met een korte toelichting voor zover er gegevens bekend zijn. De bedragen zijn waarschijnlijk betaald aan contactpersonen. De noodzakelijke informatie werd nu ook verkregen via de 'illegale raad', waarin de plaatselijk werkende groeperingen elkaar troffen⁵⁰.

- Op 5 september - toevallig op Dolle Dinsdag – werden de Binnenlandse Strijdkrachten opgericht. Aangezien het een onderdeel van de Nederlandse krijgsmacht was kregen de leden soldij en een onkostenvergoeding⁵¹. Op hoog niveau werd besloten dat het NSF de betaling van de Binnenlandse Strijdkrachten op zich zou nemen. Het Leidse NSF heeft (in het district, dus ook voor de omgeving van Leiden) ruim f. 350.000,= aan de BS betaald, maar had daar verder vrij weinig bemoeienis mee. De BS zorgde zelf voor de uitbetaling.
- Ondegedoken leden van het Residentieorkest uit Den Haag (f. 20.000,=)
Na Dolle dinsdag doken veel leden van het Haagse Residentieorkest onder uit angst voor de razzia's. Volgens de toenmalige secretaresse heeft het NSF 'een garantie afgegeven', waarschijnlijk inhoudende dat het salaris zou worden doorbetaald. Het is onbekend waarom Leiden de Haagse kosten voor haar rekening heeft genomen. Een Haagse connectie zal hier wel voor hebben gezorgd⁵².
- Ondegedoken personeel sociëteit Minerva (f. 5.512,50)
- Ondegedoken personeel van het Rode Kruis (f. 71.000,=)
Op zondag 19 november 1944 werd de oud-directeur van de Winterhulp C. Piek door de Rijkscommissaris benoemd tot secretaris-generaal van het Nederlandse Rode Kruis. Het dagelijks bestuur legde zijn taken neer. In de dagen daarvoor had men alle voorraden van het NRK uit de opslagplaatsen weggehaald, zowel in Den Haag als het centraal depot in Leiden. Het personeel was met drie maanden salaris heengezonden. Na die tijd werd de uitbetaling voortgezet m.b.v. het Interkerkelijk Overleg, particulieren en het NSF⁵³.
- Voorgesloten pensioenen oorlogsweduwen en –verminkten 1940 (f. 25.000,=)
- Marinefonds (f. 12.077,=)
- De "Vakgroep Industrie" (f. 50.000,=)
Directe steun aan stilliggende bedrijven om personeel in dienst te kunnen houden.
- Kindervoeding Leiden, Wassenaar, Gouda, Voorschoten (f. 30.000,=)
In de hongervinter werden er maaltijden bereid voor kinderen in kindertehuizen. Wellicht was dat een onderdeel van de hulpactiviteiten van het Interkerkelijk Bureau van de Noodvoedselvoorziening⁵⁴. Uit de afrekeningen van Everstijn blijkt dat er kindervoeding werd verstrekt in Leiden, Gouda, Wassenaar en Voorschoten. Het voedsel voor Leiden was afkomstig van voedselschepen uit Drente en Den Helder. Overigens heeft het NSF geen steun verleend aan andere legale voedselorganisaties, zoals de legale, door particulieren opgerichte 'Verzorgingsraad'.
- Steun aan voedselapparaat (totaal f. 29.000 voor Leiden f. 5000,=)
Het NSF verstrekke een lening aan de illegale Voedselorganisatie Leiden VOL, die in juli 1944 tot stand was gekomen⁵⁵. Deze organisatie regelde extra voedsel voor alle ondergrondse werkers. Het NSF weigerde echter mee te werken aan het aanleggen van voorraden voor de periode na de bevrijding⁵⁶.

Half april '45 ontstond een groot probleem toen het arbeidsbureau er achter kwam, dat er méér mannen stonden ingeschreven bij de gemeentelijke sociale dienst dan er als werkloos geregistreerd stonden. Deze mannen kregen al enige tijd via het NSF valse inschrijvingsbewijzen. Gedurende twee weken heeft het NSF toen nog de steunverlening voor deze gevallen overgenomen⁵⁷.

Inkomsten

Uit de afrekening over de periode 1 september 1944 tot 1 juli 1945 blijkt, dat het NSF twee tot vier keer per maand door het hoofdkantoor van geld werd voorzien, in totaal bijna f. 3,5 miljoen. Dat is tien keer zoveel als in de ruim anderhalf jaar daarvoor.

1944 september f. 100.000,=
oktoberf. 220.000,=

	november	f. 500.000,=
	december	f. 230.000,=
1945	januari	f. 445.000,=
	februari	f. 290.100,=
	maart	f. 624.500,=
	april	f. 878.747,=
	mei	f. 200.170,=

Op 6 april 1945 kwamen er drie pakken met geld binnen, waarvan het grootste f. 370.000,= bevatte, hoogstwaarschijnlijk in coupures van f. 100. De briefjes van f. 500,= en f. 1000,= waren in 1943 al uit de roulatie gehaald. Behalve deze enorme bedragen werd er ook nog voor de stad Leiden ruim f. 18.000,= aan giften ontvangen, waarvan f. 8470,= van de Rooms-Katholieke kerk. Na ontvangst van het geld moest het uiteraard weer verder worden verdeeld.

Organisatie en medewerkers van het NSF

Na de bevrijding gaf het NSF op in Leiden rond de 60 medewerkers te hebben gehad, de meesten full-timers⁵⁸. Dit aantal betreft naar alle waarschijnlijkheid alleen de mensen, die in Leiden zelf actief zijn geweest. In de bronnen worden diverse mensen genoemd als medewerker(st) van het NSF, maar het is meestal niet mogelijk aan te geven wanneer zij daarmee zijn begonnen en op welke wijze zij met het NSF in contact zijn gekomen. De meesten zijn pas na september 1944 bij het werk ingeschakeld als uitbetaler. Daarnaast waren er nog enkele postadressen waar het geld uit Amsterdam (vanaf half oktober '44 uit Den Haag) werd afgeleverd. Na september 1944 kon ook contant geld worden opgehaald bij verschillende banken in de stad.

Tot begin 1944 was het aantal te betalen gezinnen nog te overzien. Daarna is het werk in snel tempo toegenomen, waardoor steeds meer medewerkers moesten worden gevonden. De zaak werd nog gecompliceerder omdat Bergsma in augustus Leiden was ontvlucht in verband met arrestaties in Den Haag. In september nam hij - na overleg met pater 'Victor' van de LO - het illegale werk voor het NSF weer op, maar nu in Den Haag, waar het districtshoofd en enkele andere medewerkers waren gearresteerd. Zijn taken werden deels overgenomen door Bertha de Rijck van der Gracht, die vanaf najaar 1943 al uitbetaalster was geweest. Daarnaast kwamen er meerdere hoofden van een aantal uitbetalers, waaronder Tjeerd Lingsma. We kwamen hem al tegen bij de tramstaking. Hij was plaatsvervangend hoofd van de openbare lagere school aan de Havenstraat. Het waren gescheiden circuits, hetgeen niet zo verwonderlijk is.

Vast staat wel, dat Everstijn in zijn directe werkomgeving (de gemeente) meerdere medewerkers heeft had. Het is ook zeker, dat er academici en studenten bij het NSF betrokken zijn geweest. Vanaf september 1944 kwamen er ook nog mensen uit communistische hoek bij, van het arbeidsbureau, van de NS en de tram. De 'Arbeidscentrale' had een geheel eigen (katholiek) netwerk van medewerkers en informanten, Het Leidse NSF was een organisatie, waarin mensen van diverse sociale, religieuze en politieke achtergrond actief waren. Ook de leeftijd en burgerlijke staat (gehuwd, gezin) was gevarieerd. Slechts weinigen waren van de connectie met een grote organisatie op de hoogte.

In het algemeen zijn de medewerkers van het Leidse NSF de oorlog ongeschonden doorgekomen. Twee medewerkers van de Arbeidscentrale, drukker Van Elburg en Siebelt, werden los van elkaar en in ander verband met illegaal werk gearresteerd, maar kwamen mede door ingrijpen van het NSF na korte tijd weer vrij. Het gehele district Zuid-Holland Noord had vijf slachtoffers te betreuren, waaronder Frans, de jongere broer van Gerard Everstijn. Hij was plaatselijk hoofd van Voorschoten, werd in juli '44 verraden en overleed in Neuengamme.

Na de bevrijding

Op 8 mei 1945 trokken de Canadese troepen de stad binnen. Het burgerlijk gezag werd voorlopig uitgeoefend door het Militair Gezag. Alle mensen, die zich voor de bezetter schuil hadden gehouden, konden tevoorschijn komen. Meestal kon men een beroep doen op de verantwoordelijke instanties

of werkgever. De werklozen konden terecht bij de gemeente. De NS en de NZH namen de loonbetalingen weer ter hand. Er waren echter heel wat mensen, die van inkomsten verstoken bleven omdat de ondergedoken kostwinner nog niet was teruggekeerd. Al ruim voor de bevrijding waren er door de landelijke illegale organisaties maatregelen getroffen om deze situatie op te vangen.

Nederlands Volksherstel (NVH)

In de zomer van 1944 werd men zich in LO-kringen steeds meer van bewust dat de onderduikers na de bevrijding wel weer zouden opduiken maar dat het wel enige tijd zou kunnen duren voordat zij weer voor zichzelf en hun gezinnen zouden kunnen zorgen. Het was duidelijk dat organisaties als de LO en het NSF niet direct zouden kunnen stoppen en nog een tijd lang met hun werk zouden moeten doorgaan. Uiteindelijk is een overkoepelende organisatie opgericht, het Nationaal Volksherstel (NVH). Daarin waren naast de illegale organisaties ook vertegenwoordigers van de kerken en van de vooroorlogse charitatieve instellingen opgenomen. De samenwerking tussen de verschillende organisaties is op vele plaatsen niet soepel verlopen, omdat de vooroorlogse instanties niets met de illegalen te maken wilden hebben (of andersom) of duidelijk hun eigen prioriteiten wilden stellen.

De plannen moesten in plaatselijke comités met een grote mate van zelfstandigheid vorm krijgen. In november 1944 kregen de plaatselijke vertegenwoordigers van de LO en het NSF opdracht contact met elkaar te zoeken. Zoals onderhand wel duidelijk is, bestond er op dat moment in Leiden al lang een vruchtbare samenwerking tussen deze twee organisaties. Bovendien was er al een 'Vertrouwensraad der illegaliteit' ontstaan. Uit het verslag van Keij kan men opmaken, dat de plaatselijke comités inderdaad niet zonder strubbelingen tot stand zijn gekomen. Oudere illegalen zoals Keij stonden vaak zeer gereserveerd tegenover de mensen, die pas na september 1944, met de overwinning in zicht, actief werden.

Op 5 mei verscheen er een proclamatie van het NVH⁵⁹. In het kerncomité waren verschillende representanten van de illegaliteit opgenomen. Uit NSF-kring kwam J. Tesselaar. Het NVH richtte zich, aldus de proclamatie, op de opvang van al degenen die naar Leiden terugkwamen, zoals opduikers, evacués en werkzoekenden. Uit niets blijkt dat men weer terugkerende joden als bijzondere groep zou behandelen.

In het archief van het Leidse NSF bevindt zich een overzicht van de in Leiden uitbetaalde steun in de maand juli 1945. Voor het NVH is voor het totale district ong. f. 45.000,- uitbetaald. In Leiden werd die maand aan 160 gevallen steun verleend, waaronder 42 joden. In totaal was hier een bedrag van bijna f. 20.000,- mee gemoeid. Uit de afrekening blijkt, dat een aantal gevallen van andere illegale groepen is overgenomen. De steunverlening is uitgesplitst naar de oorspronkelijke verzorgingsgroep:

- In juli 1945 werden door het NSF nog steeds 75 'eigen' gevallen ondersteund, waaronder 25 joden
- Voor wat het NVH betreft ondersteunde het NSF in Leiden 24 gevallen, waarvan 10 joden. Het is verder niet bekend of deze mensen tijdens de bezetting door andere personen of groeperingen werden ondersteund.
- Voor de Landelijke Organisatie werden 37 mensen ondersteund, waarvan 7 joden.
- De groep "Lex". Dit was een van de grote zelfstandige verzorgingsgroepen met connecties in alle overheidsinstellingen. Financiëel heeft deze groep zichzelf kunnen bedruipen o.m. met de opbrengst van een eigen blad, dat vanaf najaar 1944 werd uitgegeven. In juli '45 werden door het NSF nog 16 gevallen ondersteund.
- De groep "Henk". Wellicht was Henk afkomstig van de illegale groep "Henk-Wim-Aat". Deze groep was tot aan het begin van de arbeidsinzet actief bij het verspreiden van illegale bladen, hulp aan joden en bij het zoeken naar geschikt werk voor onderduikers. Volgens eigen opgave was het een behoorlijke groep, die financiële steun heeft gekregen van het NSF⁶⁰. In juli '45 waren er nog 3 gevallen.

- De Waarheid. De communisten hadden al lang een fonds voor de achtergebleven familie van arrestanten en voor de onderduikers. Het NSF (en vooral ook het NC) heeft bij de CPN lang in een kwade reuk gestaan wegens een vermeende anti-communistische houding, maar volgens het Leids Jaarboekje van 1946 ging dit fonds, samen met de organisatie, bij het uitbreken van de spoorwegstaking over naar het NSF⁶¹. In juli 1945 ondersteunde het NSF nog de familie van vijf mensen, die in verband met hun activiteiten voor de Waarheid in 1944 waren gearresteerd⁶².

Wanneer men de totale lijst bekijkt, valt het meteen op, dat de verschillende ex-illegale organisaties nogal eens in dezelfde straat hebben geopereerd. In de Lombokstraat bijvoorbeeld kwamen zowel het NSF, de groep "Lex" en de Waarheid langs. Overigens werden enkele familieleden van mannen, die bij de razzia in De Kooi waren opgepakt, eveneens nog in juli '45 ondersteund, ook vanuit de overgenomen LO-gevallen en die van de groep "Lex". In die wijk werden nog 15 adressen aangedaan.

Slot

Op 7 juli hield het Leidse NSF een gezellige avond in "In den Vergulden Turk"⁶³. Zoals gezegd is het NSF steun blijven verlenen tot in september 1945. Toen konden alle resterende gevallen bij nieuw opgerichte of weer in werking zijnde organisaties worden ondergebracht en beëindigde het Leidse NSF zijn werk. Vanaf september '45 kon Everstijn zich gaan wijden aan het opstellen van een definitief financieel verslag, dat hij eind juni 1946 bij Stichting Nationaal Steunfonds te Amsterdam indiende. Er was ruim 3 miljoen ontvangen en uitgegeven.

De laatste grote bijeenkomst van het NSF in Zuid-Holland vond plaats op 15 februari 1947 in de kleine zaal van "De Burcht". Op die feestavond werd aan de NSF-medewerkers uit Leiden, de Bollenstreek, de Rijnstreek, Gouda, Boskoop, Delft en het Westland een door de Amsterdamse kunstenaar Jan Rot speciaal voor het NSF vervaardigd herdenkingstegeltje uitgereikt⁶⁴.

Conclusie

Nadat de groep 'Van Berkel' zich bij de organisatie van Van Hall had aangesloten veranderde er aanvankelijk vrij weinig. Pas enige tijd na aanvang van de verscherpte arbeidsinzet (najaar 1943) ondervond men de gevolgen van de afspraak, die het NSF met de LO landelijk had gemaakt. Men ging gezinnen van onderduikers voor de arbeidsinzet ondersteunen. Daarnaast werd geprobeerd met behulp van de eigen vervalsingscentrale zo veel mogelijk mensen te beschermen tegen de gedwongen tewerkstelling in Duitsland.

September 1944 betekende ook voor het NSF een enorme verandering. In korte tijd werd de financiering van verschillende illegale groeperingen geregeld, plus de salarisbetaling van de spoor- en tramwegstakers. Door de razzia's steeg het aantal onderduikende kostwinners met sprongen. In de laatste maanden van de bezetting werden ruim meer dan duizend gevallen ondersteund. Na de bevrijding bleef men doorwerken totdat werkgevers en de daarvoor bestemde organisaties hun taken (weer) gingen uitoefenen.

Afkortingen:

Collectie AC: verschillende particulieren (w.o. de auteur) beschikken nog over bescheiden van de AC.

GAL: Gemeentearchief Leiden

LJ, *Leids Jaarboekje*: Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

NIOD: Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie Amsterdam

Ook in Leiden: In 1982 hebben studenten van de Leidse universiteit vele oud-illegalen geïnterviewd. Een weerslag van deze interviews is geanonimiseerd te vinden in: M. Schwegman en I. Schöffer, *Ook in Leiden, over verzetswerk in en om de stad* (Leiden 1985). In het onderstaande is gebruik gemaakt van de uitgewerkte originele interviews, welke zich bevinden in GAL inv. nr. 1380/16.

De auteur dankt mw. W. Mutsaers-Maat, mw. B.E. Bergsma - de Rijck van der Gracht, H.H Greter en G.J. Groenveld voor hun informatie. Voorts dank ik nog enkele personen, die anoniem wensen te blijven.

---

¹ Over het ontstaan van de Zeemanspot, het Landrottenfonds en het NSF: L.J. van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945* (Den Haag 1995) 459-461. Dit boek bevat uitstekende overzichten van vrijwel alle grotere verzetsorganisaties. Over de financiële kanten van het NSF blijft belangrijk: P. Sanders, *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet, 1941-1945* (RIOD monografieën nr. 9, 's-Gravenhage 1960). Van Hall werd op 12 februari 1945 gefusilleerd. Hij was 39 jaar oud.

² *LJ* 38(1946), p. 79.

³ In een wel een zeer bondige anonieme naoorlogse notitie over het werk van het NSF in Zuid-Holland enige informatie over de allereerste activiteiten van deze groep. Een kopie van dit verslag is begin 2002 door toeval weer in het bezit van het NIOD gekomen. Het verslag is in 1982 voorzien van commentaar door J. Siebelt, die het toeschrijft aan Keij. NIOD DOC II 463B. Verder dank ik dhr. H. Greter (achterneef en medewerker van Keij) voor zijn medewerking. Volgens Greter werd er aanvankelijk ook gezorgd voor (bijvoorbeeld) gezinnen in Arnhem en Apeldoorn.

⁴ In 1941 werd hij lid van de groep "De Geuzen", een van de eerste illegale groeperingen, met veel leden uit de studentenwereld. Van 11 november 1942 tot 18 februari 1943 zat hij gevangen in het "Oranjehotel" te Scheveningen en in kamp Vught. Na zijn vrijlating ging hij ook nog sociaal werk doen voor de gevangenen in Rotterdamse knokploeg. Hij werd op 1 november gearresteerd en twee dagen later doodgeschoten. Voor een uitgebreide beschrijving: G.J.P. de Vries, *Achter de Schermen. De ondergrondse strijd voor onze bevrijding* (Rotterdam 1945) 67-70. Door vrienden werd eind 1944 het "Frits Rudolph Ruysfonds" opgericht om de steunverlening te continueren.

⁵ Zie ook NIOD archief 251a LO\LKP BX 2.

⁶ In het bestuur van het Fonds zaten o.a. de bankier E.E. Menten uit Warmond en K.J. Frederiks, secretaris-generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken. Ere-voorzitster was prinses Juliana.

⁷ G.A.F. Everstijn (1903-1970), zie necrologie in het *Leidsch Dagblad* van 27 aug. 1970.

⁸ Zowel Keij als Everstijn hebben een bijdrage geleverd aan een herdenkingsboekje voor de familie, getiteld *Walraven van Hall 1906-1944*. In dat boekje hebben 35 van de naaste medewerkers van Van Hall hun persoonlijke herinneringen opgeschreven. Hieraan zijn enige feiten ontleend.

⁹ *Het Nationaal Steunfonds*, 71.

¹⁰ Keij wordt meestal in deze hoedanigheid genoemd. NIOD archief 185b NSF inv. nr. 19 e. Hij verhuisde medio 1942 van Den Haag naar Wassenaar. F.R. Hazenberg e.a., *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog* (Wassenaar 1995) 562 noemt een verkeerde naam. Zie de "Aanvullingen en verbeteringen": G.M. Key moet zijn R.J.H. Keij.

¹¹ 1) Leiden, Rijnstreek, Voorschoten en Wassenaar 2) Bollenstreek 3) overige plaatsen, Delft, Gouda, Boskoop, Westland.

¹² P.J. Idenburg, *De Leidse universiteit 1928-1946* (Den Haag 1978) 214 en 325. De betalingen liepen eerst via prof. A. van Arkel, later via P.J. Idenburg.. Het NSF had een aparte vakgroep voor de universiteiten.

¹³ Het lijkt waarschijnlijk, dat ook in een niet-gezinssituatie (bijv. kostwinner voor familie) ondersteuning mogelijk was, maar daar valt niets over terug te vinden.

¹⁴ Een exemplaar te vinden in de collectie AC.

¹⁵ Vriendelijke mededeling van mw. B.E. Bergsma - de Rijck van der Gracht.

¹⁶ Het NSF en de LO hebben in Leiden veel contact met elkaar gehad, maar daar kunnen we wegens plaatsgebrek niet verder op ingaan.

¹⁷ *Het Nationaal Steunfonds*, 74

¹⁸ NIOD Archief 185b NSF inv. nr. 16.

¹⁹ NIOD Archief 185b NSF inv. nr. 19 e : "plaatselijk hoofd Bollenstreek".

²⁰ Haar naam komt voor op een door Everstijn gemaakt overzicht van aan haar verstrekte steun, zie R. van Dort en B. Driessen, *Oegstgeest in bange dagen 1940 – 1945* (Oegstgeest 1995) 138.

²¹ *Oegstgeest in bange dagen*, 172.

²² Leesha Rose, *De tulpen zijn rood* (Katwijk aan Zee 1980) 286.

²³ NIOD archief 185b NSF inv. nr. 16 Specificatie der borderellen.

²⁴ Dus ook nog uit de periode vóór de aansluiting bij het NSF.

²⁵ NIOD archief 185b NSF inv. nr. 16 Afrekening juli 1945 over het tijdvak 1 sept. 1944 – 1 juli 1945.

²⁶ Zie artikel II.

²⁷ Zie artikel III.

²⁸ B. Goudriaan, *Leiden in WO II. Van dag tot dag* (Leiden 1995) 195.

²⁹ Dit zijn de 'gewone' gevallen, dus zonder de spoor- en tramstakers.

³⁰ Uitvoerig A.J.C. Rüter, *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd* (Den Haag 1960). C. Hilbrink, *'In het belang van het Nederlandse volk...'*, *Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de*

Duitse bezettingspolitiek 1940 – 1945 ('s-Gravenhage 1995), analyseert de houding van de NS-directie t.a.v. de staking.

³¹ *Rijden en staken* gaat uitvoerig in op deze problematiek.

³² NIOD Archief 185b NSF diverse stukken. De afrekening over 1 september 1944 - 1 oktober 1945 vermeldt een bedrag van f. 1.475.107,85 voor de spoorwegen (in heel het district).

³³ *Leiden in WO II* 194 en 195.

³⁴ *Leiden in WO II* 204.

³⁵ Bij Katwijk en Noordwijk werd hard gewerkt aan de Atlantikwall.

³⁶ Bernard sprak in zijn rede van 4 mei 1977 ("Burgers van Leiden") over 'geheime diplomatieke kanalen' en dat de regering in Londen een bedrag van f. 850.000 beschikbaar stelde voor de stakende spoor- en tramwegmensen. Over het NSF rept Bernard met geen woord.

³⁷ Interview met Bernard in het kader van *Ook in Leiden*. Hierin neemt hij de verantwoordelijkheid voor het uitroepen van de tramstaking op zich. Eysinga had volgens Bernard contact opgenomen met mr. Trip, oud-president van de Nederlandse Bank, en oud-burgemeester Van de Sande Bakhuyzen. Eysinga wist klaarblijkelijk dat beiden bij het NSF betrokken waren.

³⁸ Hierbij dank aan dhr. G.J. Groenveld van de Stg. Historisch Genootschap "De Blauwe Tram" voor het speurwerk in de archieven van de NZH. Gebruikt zijn de jaarverslagen over 1944 en 1945. Overigens was Jurrissen lid van de Ordedienst.

³⁹ De handtekeningenlijst bevindt zich in de collectie AC. De NZH had volgens het jaarverslag in 1944 1203 personeelsleden. Mogelijk heeft niet iedereen getekend.

⁴⁰ Tjeerd Lingsma was chef uitbetaling van het NSF; zie NIOD Archief 185b NSF inv. nr. 19e

⁴¹ Interviews in het kader van *Ook in Leiden*.

⁴² Wies Maat was vanaf eind 1943 medewerkster van de 'Arbeidscentrale'. J. Tesselaar was kandidaat-notaris.

⁴³ Mededeling W. Mutsaers – Maat. Het betrof ook werknemers die buiten Leiden (Noordwijkerhout, Katwijk) woonden.

⁴⁴ Mededelingen van diverse oud-collega's van het GAB.

⁴⁵ Interview met C. Kromhout in het kader van *Ook in Leiden*.

⁴⁶ NIOD archief 185b NSF inv. nr. 16 Specificatie der borderellen en de afrekening van juli 1945 over het tijdvak 1 sept. 1944 – 1 juli 1945.

⁴⁷ Interview in het kader van *Ook in Leiden*. Over de overval zie *Oegstgeest in bange dagen* 167.

⁴⁸ *De tulpen zijn rood* 261.

⁴⁹ Artikel III

⁵⁰ *LJ* 1946 p. 63.

⁵¹ H.J. van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten* (Den Haag 1972) 450-451.

⁵² P. Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonieorkesten 1933-1945* (Zutphen 1993) 313-315. Wellicht heeft Bergsma dit geregeld.

⁵³ G.M. Verspyck, "Het Nederlandsche Roode Kruis", in: J.J. van Bolhuis (ed.) *Onderdrukking en Verzet*, deel 4 (Amsterdam z.j.) 269.

⁵⁴ *LJ* 38(1946) 90 en 91 noemt onder 5 het comité voor de kwaliteitsvoeding aan kinderen op medisch advies.

⁵⁵ *Leiden in WO II* 184. Uitgebreid *LJ* 38(1946) 87 e.v.

⁵⁶ Instructies van Keij te vinden in het archief van het NSF te Gouda, aanwezig op het Streekarchief Hollands Midden te Gouda.

⁵⁷ Artikel III.

⁵⁸ Dit aantal wordt genoemd in *LJ* 38(1946) p. 78. Deze informatie is denkkelijk afkomstig van Everstijn.

⁵⁹ M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd. Herinneringen van een gemeentebestuurder* (Leiden 1946) 86 e.v.

⁶⁰ *LJ* 1946 p. 77.

⁶¹ *LJ* 1946 p. 74.

⁶² *LJ* 1946 p. 74. Een tweetal namen kan men terugvinden in het overzicht van "Gevallen illegale strijders" vanaf p. 101.

⁶³ Uitnodiging in GAL Inv. nr. LB 1386/08

⁶⁴ Uitnodiging in GAL Inv. nr. LB 1386/09 op naam van J.G. Gompelman. Degenen, die aan de spoorwegstaking hadden meegewerkt ontvingen van de Nederlandse Spoorwegen een speciale herinneringspenning.